

МОРАЛНО-ЕТИЧЕСКИ РИСКОВЕ В ДИГИТАЛНИТЕ РЕАЛНОСТИ

МАКСИМ МИЗОВ

Център за исторически и политологически изследвания, София

maksim_mizov@abv.bg

MORAL-ETHICAL RISKS IN DIGITAL REALITIES

MAKSIM MIZOV

Center for Historical and Politological Studies, Sofia

Abstract

The article presents and analyzes some of the most significant risks in the modern human communication in digital realities and social networks. Some of the major challenges and threats, positive and negative features of communication in the virtual worlds are revealed. The author justifies the transformations in the semantics and functionality of some of the basic human socially significant values. The phenomenology of the virtual personality is also discussed and analyzed.

Keywords: virtual reality, digitalization, interactive communication, moral, risks, social networks, values

Дигитализацията на всички сфери на публичния и частния живот на хора радикално променя много от хилядолетно, вековно или десетилетно битувалите нравствено-етически трафарети. С нея се появяват редица нови *рискове*, които в предишни исторически епохи и типове общества не са били познати, но сега за кратко време стават неотменна част от историчността и всекидневието на хората. Полагайки коловози на нови обществено-исторически трендове [Келли; Стерлинг; Шваб, Дейвис, 2018; Шваб, 2016; Шмидт, Коэн], цифровизацията преформатира жизнените светове на днешните и бъдните поколе-

ния. Нейните иновации, съоръжения, услуги и ефекти потвърждават една *стара и горчива истина* за живота на човешките същества: колкото повече се усложнява или опосредява някоя дейност, толкова повече става по-уязвима, по-заstrasена, по-трудно приспособима или реагираща на новите заплахи и опасности. Защото с пришествието на всяка технология, в т.ч. дигитализацията, рисковете в духовен и материален живот на човека нарастват в неподозирани мащаби, форми и мащаби. Това е само едната, лошата новина или тъмната страна в непредсказуемите влияния на цифровизацията върху жизнения свят на хората. Другата, позитивната новина или светлата страна се отнася до внезапно приходните и колосалните облекчения и ефекти в справянето с редица проблеми, казуси и ситуации, които до този момент са мъчили човешките същества, или са били непредотвратими, но сега, с включването на новите високи технологии и техните функционални капацитети, стават и по-лесно преодолими.

Цифровизацията обуславя появата на *амбивалентни* предизвикателства и опасности, защото едновременно разобличава, но и прикрива своите вредносни ефекти [Паризер]. А този нов статус на присъствието и влиянието на дигиталните реалности и нрави обуславя и галванизира нови проблеми, дилеми, колизии, конфликти или дистанции между различните генерации в зависимост и от тяхното отношение към виртуалните светове. Така на хребета на историческото време и социалното битие на хората се появяват неочаквано и невинаги достатъчно вярно осмислени, или преценени, *профили* на различни видове поколения, нямащи никакви предишни исторически аналози, или битийности. Защото дигитализацията прокарва зрими или невидими синури в мисленето, преживяванията и поведенческите стратегии и

тактики на аналоговите и цифровите генерации. Тя изменя тотално спектъра на гледните точки, формата, дистанцията, обхвата и блендата на човешките (ментални, сензитивни, емоционални, волеви или праксеологически) „обективи“ към средата, респективно и към спотайващите се в нея разнородни и разнолики възможности, казуси, предизвикателства, но и заплахи, или пък рискове за човека.

Няма част от човешката – духовна и материална – природа, която да не се оказва под влияние или въздействие от страна на бурно нахлуващите в живота ѝ технологии. А такива колосални и драматични промени в човешкото съзнание, психика и поведение се отразяват и на неща, които в продължение на много протяжни исторически времена са се смятали за абсолютно непроменими. Така става с човешката телесност, която, оборудвана с всевъзможни дигитални иновации и приспособления, може да изменя до невъобразимост своите капацитети и проявления [Сулаж]. Високите технологии предоставят на човека разнообразни устройства, удобства и възможности да се справя с невъобразими теоретически или практически непостижими за предшествениците му проблеми. Това е едната страна на монетата. Другата се отнася до обратното – оборудвано с екстрите на високите технологии, човешкото същество неусетно, неосъзнато или преднамерено може да се лиши от услугите на някои свои признаци, свойства и качества, които еволюцията е изобретила и му е предоставила за употреба в много дълги времеви периоди. С помощта на виртуалните светове, интерактивните съоръжения и комуникации фундаментално значими репери за човешкото съзнание и битие, каквито са пространството и времето, могат да изгубят в значителна степен или почти напълно своята зна-

чимост, а и в синхрон с постмодерността на наложат специфични *тирании на текущия момент* [Эриксен].

Дигиталните логики, техники и практики радикално изменят стойността, ролята и значението на присъствието, влиянието на *закономерността* и *случайността* в живота на хората, като произвеждат, дистрибутират и консумират съвършено нови опции за корелациите или за съперничествата между тези два фундаментални феномена. *Възможното, евентуалното и вероятното* в областта на дигиталното придобиват съвсем други смислови контури, ценностни силуети и нормативни мисии спрямо онези, които притежават и властват в преди исторически утвърдените морално-етически практики. А тези важни промени обуславят и съответни верижни реакции във всички сфери и направления, директно или косвено обвързани с нравствената ориентация, изява на човека. Те предизвикват неизбежни трансформации и във филтъра на *съдната способност* на моралния субект, форматирайки другояче присъдите му за станалото, ставащото или възможното. Това създава доскоро непознати или реанимира и мултиплицира исторически познати модели на отношение и реакция на субекта към ставащото с, около него. А подобни флуктуации или иновации в нравствената битност и битийност провокират и раждането, разпространението и проявлението на нови, или на модифицирани рискове.

Цифровите вселени и дигиталните нрави дават слънчеви шансове на ентузиазирани умонастроения или гранитни убеждения, че с тях вече сякаш *всичко е възможно*. Виртуалните светове и порядки създават, разпространяват, а и превръщат в стереотипи всевъзможни заблуди, спекулативни визии или измамни реалности, че случващото се в техните предели може да бъде огледално възпроизводимо и в ре-

алните обстоятелства, а това много често води до произволно, неразумно, или недопустимо разтваряне на ножиците между претенции и очаквания, между желаниа и резултати в изявите на човека. Затова никак не са случайни, а закономерни погрешните ориентации и действия на дигиталните хора/поколения в определени (исторически и житейско-всекидневни) казуси. Това обстоятелство драстично променя самочувствието, моралния тонус и психичния статус на субекта, обвързан с, зависим от и съзнателно ползващ екстрите на цифровото. То обикновено предизвиква съществени изменения във формата, мащаба и динамиката на проявленията на основателното или на безпочвеното самоуважение или тщеславие. Тази промяна за някои хора е многообещаваща, за други шокираща или дори пагубна. Тя вкарва в неразбиранелства, противоречия и конфликти генерациите, разчитащи на едни или други оферти, мостри и услуги на аналоговите и цифровите технологии като създава и рискове за прекомерна самоувереност, или пък за комплекси на малоценност. Затова и дигиталните генерации са много по-самонадеяни в сравнение с аналоговите, но, заедно с това, могат да са и доста по-малодушни и пасивни в конкретни ситуации.

В мотивационния порядък или фон на цифровите хора/генерации присъстват и влияят някои фактори, които отсъстват в мотивационните сфери на аналоговите хора, а това неминуемо ражда всевъзможни прецеденти или рецидиви на неадекватно отношение, ориентация, поведенческа стратегия, или тактика в дигиталните и другите реалии. Затова е и понятно, че морално-етическите арсенали или репертоари на аналоговите поколения в много отношения могат съществено да се отличават от тези на цифровите [Мизов]. Подобно обстоятелство създава възможности, а и територии за появи на непоз-

нати рискове, срещу които исторически изградените морално-етически геноми или имунитети не са напълно достатъчни, за да реагират спешно, адекватно и ефективно на напора им. Част от тези рискове са донякъде опознати и срещу тяхното опасно и вредно влияние са правят най-разнообразни опити те да бъдат ограничени, неутрализирани, компенсирани или, ако е възможно, даже и елиминирани. Не е ясно, обаче, дали съвременните успехи и постижения „по фронтовете” на дигиталните рискове не са илюзорни, временни или подготвящи съвършено неочаквани, непознати, трудно предотвратими бъдещи рискове.

Друга, много по-голяма част от тези рискове не е позната в достатъчна степен и форма на хората. Латентното и неуправляемо й моментно присъствие или въздействие създава големи предпоставки, условия, фактори и механизми за непредсказуеми загуби. Затова само за половин век от своето появяване и нахлуване в обществения, груповия и персоналния живот на хората дигитализацията забележимо или дискретно преобръща, развенчава и изпраща в музеите на историческата памет, в каторгите на забравата ред морално-етически критерий, с които хората са се съобразявали и стриктно съблюдавали в течение на дълги времена. Този безпощаден график и трафик на предварително демобилизиране, уволнение, изпращане „в пенсия” и забравата на редица морални свойства, качества и добродетели, служили вярно и ефективно в предишни епохи и общества релефно проличава в сферата на най-съкровенията (за отделните социални типаж) идеали. В предишните исторически епохи и типове общества гаранционният срок на някои морални идеали е бил едва ли не безконечен и безсмъртен, неотменим или вечен, докато в съвременните постмодерни реалности и

нрави всичко е твърде по-относително, нетрайно, нестабилно, уязвимо, пък и непрекъснато подлагано на изменения и модификации. От една страна, символното развенчаване и скоропостижното прощаване или сбогуване със (все повече изглеждащите като конюнктурни, или мимолетни) социални идеали се превръщат в банално ежедневие за днешните хора, особено за тези от цифровия типаж.

От друга страна, маркетизацията и комодификацията се пренасят и в нравствено-етическата сфера, което в предишните епохи и общества е било недопустимо. Според многовековно господствалите предишни морално-етически системи в живота на хората винаги има и *безценни* неща, сред които особено място притежава и моралът, докато в съвременните, глобални и дигитални реалности вече и безценното може/трябва да бъде оценявано, обикновено в контекстите на моментно господстващата конюнктура [Хаббард]. А това коренно променя смисловите пейзажи и ценностно-нормативните релефи на основополагащите жизнени сфери като политиката и икономиката, които с дигитализацията си придобиват и съвършено други физиономии, функционални ангажименти и ефекти [Проданов, 2012, 2018]. Тези трансформации са свързани с генериране, циркулация на преди неznайни рискове. Пазарната стихия, еуфория и меркантилност все повече просмукват тъканите на морално-етичното мислене и битие на съвременните хора. Някогашните представи на хората, че сферата на нравствеността е *свещена обител на безкористие*, все по-бързо и по-леко се свиват и ограничават функционалния си капацитет, или отлитат от днешния живот. Това обаче не означава, че безкористността е окончателно, смъртно осъдена, или че е погребана завинаги. Новите високи технологии, дигиталните реалности и нрави раждат исторически не-

познати условности, шансове и механизми този феномен не само да не изчезва, а – обратно – все повече, но и по най-различни начини да присъства в живота. Неслучайно *темата за дара*, обикновено свързана с антропологически и културологически проучвания на архаични цивилизации и традиционни култури, днес сякаш преживява особен и релефно забележим ренесанс, провокиран от новите типове манталитети и маниери на човешко поведение в социалните мрежи, дигиталните светове и интерактивните комуникации, които сервират неочаквани, а и големи бонуси за даровете [Андерсън]. В известен аспект този казус е обусловен от кардиналната промяна в статуса и ролята на вечния съперник на нравствената безкористност – *собствеността*, която в рамките на дигиталните светове, виртуалните реалности и порядки драматично променя не само визията, а и функционалността си, изменя до неузнаваемост своята натура, но и проява. Променените статус, имидж и дизайн на собствеността не са независими от и безотносителни към бруталните или дискретните опити за нейното оптимално експлоатиране, което, на свой ред, неизбежно предполага, или изисква генериране и на нови рискове, или трансфериране и оптимизиране на капацитетите на вече битуващи такива в живота.

Този неочакван трансфер обаче води след себе си пъстрия шлейф на много и неочаквани рискове, свързани с деликатната и дори взривоопасната проблематика докъде, докога, а и как може да продължи това дигитално развенчаване или издевателство над собствеността, но, заедно с това, и как дигиталните босове могат да обуздаят и подчинят на своите, прикрити от обществеността, интереси и сценарии такава безкористност.

Не случайно в битките за отвоюване или запазване на вече съществуващи права за дигитална свобода, прозрачност и достъпност до определени типове информация във всички краища на планетата се забелязват твърде странни, исторически дори и нямащи никакви аналози, бракосъчетания на утилитарното с безкористното, на дара с печалбата, които цифровите технологии, виртуалните нрави и реалности обилно репродуцират. Такива драми, колизии, конфликти и реални, или виртуални баталии не могат да минат без присъствието, ролята и значението на познати, или неизвестни доскоро рискове, в т.ч. и на такива, които имат непосредствено/косвено отношение и към моралната сфера.

Някои автори дори смятат, че дигиталните покушения над или трансформации в собствеността вече са задвижили в исторически оборот грандиозни *исторически революции*, нямащи само чисто научен или технологичен, но също и социално-политически контекст, а и водещи до радикални изменения в начина на живот на дигиталните хора [Барбрук]. Като всички останали типове революции, дигиталните също са свързани с производството, възпроизводството, дистрибуцията, рекламата, обмяната и консумацията на всевъзможни видове рискове, в т.ч. може би най-вече и на такива от нравствено-етическо естество, понеже нахлуват в и видимо/прикрито засягат органиката на цялостната историчност или всекидневност на съвременните/бъдещите хора във всички жизнени сфери.

От самото си историческо зараждане и до съвременните ѝ проявления, нравствеността винаги е поставяла на главна позиция отношението към *реалния Човек*. За пръв път в човешката история и еволюция дигитализацията коренно променя тези вековечни стандарти за

присъствието и влиянието на нравствените системи в живота на хората. И това е така, защото *виртуалният човек* е твърде по-различен от реалното и истинското човешко същество, заради което се създават нови заплахи и опасности за отношенията към Човека (като род, вид и индивид), провокирани и катализирани от дигиталното. В известен смисъл виртуалният човек разполага със, а и употребява съвършено различни ментални, афективни и поведенчески оферти, които не са включени в арсенала и репертоара на обикновените, несвързани с и независими от дигиталното, човешки индивиди.

Дигитализацията възкресява или повдига на много по-високо и по-сложно ниво имащата твърде протяжна и противоречива историческа биография тема за *изкуствения интелект*, за изкуственото конструиране или преформатиране на човешката природа [Баррат; Бриньолфсон; Брокман; Форд].

Социализацията на човека най-вече в сферата на дигиталните светове, виртуалните реалности и нрави, чрез интерактивните комуникации съществено се различава от традиционно познатите логики, форми, техники и практики на социализиране на човешката личност и индивидуалност [Плешаков; Пэлфри, Гассер]. Подобни важни отлики не избягват, а дори увеличават присъствието, ролята и значението на исторически непознати рискови фактори.

Освен това в чисто исторически контекст изобщо не е съществувала ситуация, при която да се дебатира и коментира обективната реалност на нецифровите човешки същества, докато спрямо дигиталните хора все още не са притихнали споровете дали изобщо са реални, а и какви са техните кардинални или фатални различия от нормалните хора. Тук, разбира се, заобикаляме или елиминираме старите фило-

софски спорове за солипсизма и субективния идеализъм, според които всичко съществуващо е идеално и плод на човешката менталност, а обективната реалност е някаква нейна изкуствена „мостра”, която не е независима или отвъдна, а, обратното, произведена и осветена от духа и т.н.

Дигитализацията предизвиква и стимулира радикални изменения и в категориално-понятийните структури и хоризонтално-вертикалните корелации между обитаващите я термини в сравнение с онези, които битуват и господстват извън нейната сфера. Тя провокира нещо исторически твърде рядко срещано или напълно непознато. В отличие на категориално-понятийните таксономии, органично характерни и функционално обслужващи предишни исторически епохи и типове общества, цивилизации и култури, но пък и залагащи преди всичко на *есенциалното*, дигитализацията – тъкмо обратно, – формира, форматира, експериментира и внедрява свои иновации в терминологичната сфера, които се отличават с явни предимства за *инструменталните* им характеристики. По тази причина радикално се променят речниците и граматиките, натюрелът и функционалният капацитет на дигиталните култури, на плътно, явно или завоалирано действащите в тях езици, притежаващи и много по-различен (семантичен, семиотичен, лексикален, синтаксичен и морфологически) профил или релеф в сравнение с онези, които са присъщи на и обслужват предано, и дълготрайно нравствените системи във вековете. В новите речници и граматики почти всички морално-етически категории или понятия са с променен – семантичен, семиотичен, дори лексикален – дизайн. Много от тях притежават такава неочаквана, непозната и дори шокираща тунингована визия, която не е присъща на нравствено-етическите тер-

минологии, господствали в предишните времена. А подобни модификации не само във външната форма, а и в скритите под повърхността й вътрешни характеристики и особености на ангажираните в и с тях категории и понятия неизбежно предпоставят или сигурно катализират появата и на непознати рискове.

Няма морално-етически ценности, които в продължение на много дълги исторически времена са притежавали или оползотворявали определена смислова валентност и функционално предназначение, които сега, в условията на дигиталния колосален прилив, да не са подложени на сериозни влияния, на драматични промени в естеството им. В Менделеевата таблица на нравствено-етическите ценности и норми по най-различни обективни и субективни причини в нашата смутна и преломна историческа съвременност нахлуват непознати и трудно понятни за хората от предишните епохи, общества и дори поколения изменения в техния семантичен, семиотичен и функционален статус. Валентността на всички базисни морално-етически ценности, норми е силно изменена. Редица морално-етически ценности, под въздействие на цифровите иновации се вече не само сериозно притеснени, но някои даже в ускорен порядък се отправят към бунищата на историческата ненужност или към сметищата на културната непотребност за живота. Тези неочаквани, динамични и противоречиви изменения обуславят мултипликациите на стари или генерирането на съвсем нови рискове за моралните ориентации на хората.

Присъствието, ролята и значението на цифровизацията във всички сфери на човешкия живот предизвикват и стимулират драматични и драстични промени в статуса и патоса на въображението, а оттам и в панорамата на човешките илюзии, химери, утопии, како-,

дистопии и хетеротопии. А дигитално въображаемото радикално променя цялостното светоотношение и светореагиране на някои хора [Ладлоу]. Огромният потенциал на дигиталното да превръща нагледно иреалното в реално, а и реалното в иреално водят до исторически непознати семантични и семиотични катаклизми в сферата на човешката фантазия. В условията на виртуалните реалности и нрави тя променя не само своите габарити, функционални ориентации и ефекти, но и своята природа и специфика, а това не може да остане вече без последици върху духовността и битийността на субектите ѝ.

Неслучайно учените констатират факта, че наличието и ролята на най-различни типове митологии драматично се променят в и чрез сферата на дигиталните реалности и нрави. Някогашните утопии, феевични идилии или кошмарните, смразяващи ума и кръвта на нормалното човешко същество, въображаеми панорами изглеждат наивно детски, нескопосани, семпли, а и неспособни за достойна конкуренция с дигитално имагинерното. Дефицитът на недигитални утопии се чувства болезнено във всички сфери на живота. А такива рокади и произшествия със символния ореол и културния статут на въображаемото, сътворено от аналоговите и дигиталните човешки умове, неминуемо се отразяват и в неконтролируема ескалация и мултипликация и на съвсем нови рискове за хората. Подобни радикални изменения няма как да не подкопаят или буквално да взривят исторически уталожени във вековете морално-етически кодове, регулативи, пък и практики. Освен това менталните, психическите и соматичните опасности и увреждания от влиянието на цифровите технологии са свързани и с исторически непознати възможности за заразяване и поразяване на интелекта, душевността и битийността на дигиталните хора. Тема за *психо-*

вирусите, за опасните и пагубни *меми* и пр. липса в прежната история [Броуди]. Част от тези нововъведения в социалната и моралната практика са свързани с, провокирани от или обслужващи съвършено непознати преди информационно-комуникативни дейности на човека, каквито примерно са различни модалности на *хакерството* [Леви], при което се предизвикват и много радикални изменения в политиката, медиите и бизнеса.

Инвазията на дигиталното в жизнения свят на хората обуславя и катализира дори такива коренни промени в основни психически свойства на човека като род, вид или индивид, които съвсем доскоро са се смятали за почти изцяло непроменими, освен някои техни малки модуляции в зависимост от промените в средата и нейното отражение върху душевния мир на човешкото същество, което в даден контекст изпитва ефекта ѝ. От една страна, става дума за съвършено исторически непознати изменения в характера и спецификата на дейността на редица *човешки сетива* [Шапиро, Стокман]; от друга – за подмолно и разрушително влияние на дигиталното нашествие върху редица феномени като вниманието, паметта, въображението, пространствено-времевата ориентация. На всичко отгоре цифровото пришествие и господство във все повече дейностни сфери на човека водят със и след себе си до поява, развитие, хронификация на доста тежки ефекти на *болести*, които съвсем доскоро човешката биопсихосоциална природа изобщо не е познавала [Карр; Сучджон-Ким Пан; Шпитцер].

Виртуалните реалности и нрави коренно менят релефа и климата в социалните комуникации, поставяйки редица емблематични и значими морално-етични скрижали, които човечеството е приемало

и тачело хилядолетия, векове или десетилетия като подразбиращи се и непроменими, на всевъзможни сегашни Прокрустови ложета. Така, например, стои въпросът с *идентичността на човека*. В огромната част от своята историческа биография и еволюция човек е бил формиран и „форматиран“ да смята, че притежава и следва докрай да отстоява една-единствена своя идентичност. Но дигиталните технологии, екстри и услуги безпардонно изпращат в забвение подобни умонастроения, защото привикват хората, че могат произволно и самоволно да сменят идентичността си.

Предишните епохи и общества са градили и легитимирали определени – морално-етически позволени или недопустими – модели, логики, техники и практики на близост или дистанцираност; съпричастие или отчуждение; отвореност или херметизация към другите човешки същества. Дигиталната ера и цифровите съобщества правят огромни разриви в тези социокултурни традиции, създавайки и налагайки реалности и нрави, при които човек много по-лесно и по-бързо разкрива интимните си помисли или съкровенията си (в т.ч. и аморални) желания и копнежи пред анонимни инстанции, или цифрови мрежи, отколкото пред най-близките си хора, роднини, приятели и колеги [Стивен-Давидовец]. А това обуславя появата не преди липсващи рискове за личната неприкосновеност или за конфиденциалната информация за най-съкровенията области на човешката екзистенция.

Типологията на морално-етическите рискове, вследствие на нашествието и господството на новите високи технологии и форсираните от тях комуникативни, социални и др. практики, може да се базира на най-различни видове критерии и таксономии. Тя може да е зависима от естеството и особеностите на жизнената сфера, в която се

внедряват и ползват цифровите технологии, но може и да се определя от тяхната пространствена или темпорална продължителност, както и от същността и мащаба на ефектите им върху човешкото съзнание, психика, воля, темперамент и поведенчески облик. Все още липсват общовалидни критерии и универсални типологии за дигиталните рискове в публичния и частния живот на хората, за своеобразието и функциите им в обществената, груповата или персоналната изява на ангажираните с тях субекти, както и за типологии на евентуалните им амортизьори, неутрализатори, блокатори и „убийци“.

От сферата на някогашната фантастика в днешното време все по-отчетливо, но и тревожно се поставят и дебатираат въпросите за евентуалното заложничество, пленничество или дори гибел на човека и човешкото от техните творения – дигиталните технологии и ефекти в различни сфери на жизнените светове на бъдещите хора, генерации. Рисковете от изгубване на контрол върху цифровите иновации и техните последици се увеличават експоненциално с динамичното развитие на науките и технологиите, при което мястото, ролята и значението на Нравствеността сякаш осезаемо се пренебрегват, омазоважат и комерсиално елиминират. Това не вечае нищо добро за човешкия род. Колкото повече цифровите иновации, технологии, реалности и порядки се отчуждават или лишават от услугите на морално-етическите (вечни и универсално-хуманистични) парадигми, толкова повече Човекът като род, вид и индивид е реално застрашен от тях. А това неизбежно извежда на преден план съдбовната необходимост или дължимост Моралът спешно, многопосочно и ефективно трябва да навлезе и превземе тези нови, девствени и опасни територии, в които не само добрите феи и духове, а и лошите призраци,

кошмари на дигиталното са способни, но и реално сервират ред опасни изненади. Дигиталните светове, виртуалните реалности и нрави, интернет комуникациите още днес се нуждаят от мощни, мащабни и ефективни процеси на тяхната хуманизация, защото в противен случай фантастичните сюжети могат да се превърнат в кошмарни реалности.

ЛИТЕРАТУРА

Андерсън, К. 2011. *Безплатното*. С., „Изток-Запад”.

Барбрук, Р. 2015. *Интернет революция*. М., „Ад Маргинем-Прес”.

Баррат, Дж. *Последнее изобретение человечества. Искусственный интеллект и конца эры homo sapiens*. М., „Альпина нон фикшн”.

Бриньолфсон, Макафи. 2016. *Вторая эра машин. Работа, прогресс и процветание в эпоху новейших технологий*. М., „АСТ”.

Брокман, Дж. 2017. *Что мы думаем о машинах, которые думают: Ведущие мировые ученые о искусственном интеллекте*. М., „Альпина нон фикшн”.

Броди, Р. 2007. *Психические вирусы. Как программируют ваше сознание*. М., „Поколение”.

Карп, Н. 2012. *Пустышка. Что Интернет делает с нашими мозгами*. М., „Best Business Books”.

Келли, К. 2017. *Неизбежно. 12 технологических трендов, которые определяют наше будущее*. М., „Манн, Иванов и Фарбер”;

Ладлоу, П. 2005. *Криптоанархия, кибергосударства и пиратские утопии*. Екатеринбург, „У-Фактория”.

Леви, Ст. *Хакеры – герои компьютерной революции*. М.

- Мизов, М.** 2018. Поколенията, социалните мрежи и Лявото в „преходния живот”. – Във *„Виртуални светове, социални мрежи, хуманизъм”*. С., ЦИПИ, Фондация „Солидарно общество”.
- Паризер, Э.** 2012. *За стеной филтров. Что Интернет скрывает от вас*. М., „Альпина бизнес букс”.
- Плешаков, К.** 2012. *Киберсоциализация человека: от Homo Sapiens'a до Homo Cyberus'a*. М., „Прометей”.
- Проданов, Х.** 2012. *Дигиталната политика. Велико Търново, „Фаел”*.
- Проданов, Х.** 2018. *Дигиталната икономика и бъдещето на капитализма*. С., ИК УНСС.
- Пълфри, Дж., У. Гассер.** 2001. *Дети цифровой эры*. М., „Эксмо”.
- Стерлинг, Б.** 2005. *Будущее уже началось. Что ждет каждого из нас в XXI веке*. Екатеринбург, „У-Фактория”.
- Стивен-Давидовиц, С.** 2017. *Все лгут. Поисквики, Big data и Интернет знают о вас все*. М., „Эксмо”.
- Сулаж, Ф.** 2014. *Интернет-тялото*. С., „Сиела Норма АД”.
- Сучжон-Ким Пан, А.** 2014. *Укрощение цифровой обезьяны. Как избавиться от интернет-зависимости*. М., „АСТ”.
- Форд, М.** *Роботы наступают. Развитие технологий и будущее без работы*. М., „Альпина нон фикшн”.
- Хаббард, Д.** 2009. *Как измерить все, что угодно. Оценка стоимости в нематериального в бизнесе*. М., ЗАО „Олимп-Бизнес”.
- Шваб, К., Н. Дейвис.** 2018. *Технологии Четвертой промышленной революции*. М., „Эксмо”;
- Шваб, К.** 2016. *Четвертая промышленная революция*. М., „Эксмо”.
- Шапиро, Л., Дж. Стокман.** 2006. *Компьютерное зрение*. М., „Бином. Лаборатория знания”.

Шмидт, Э., Дж. Коэн. 2013. *Новый цифровой мир. Как технологии меняют жизнь людей, модели бизнеса и понятия государства.* М., „Манн, Иванов и Фарбер”.

Шпитцер, М., 2014. *Антимозг. Цифровые технологии и мозг.* М., „АСТ”.

Эриксен, Т. 2003. *Тирания момента. Время в эпоху информации.* М., „Весь мир”.